Spirit of Bosnia / Duh Bosne
An International, Interdisciplinary, Bilingual, Online Journal
Međunarodni, interdisciplinarni, dvojezični, online časopis

Solipsizam ispričan dostojanstveno: Refleksije o romanu Derviš i smrt

Keith Doubt

"Malodušnost" je riječ u srpskohrvatskom jeziku kojom Henry Cooper u svom predgovoru opisuje temu romana Meše Selimovića "Derviš i smrt". Adekvatan prevod te riječi su malodušnost i moralni kukavičluk, ali njena transliteracija – mala ili smanjena duša – dosta pomažu našem shvatanju i značenja riječi i teme romana. Ahmed Nurudin, glavni protagonista, govori o patnji svoje uznemirene duše. Tok duševne boli koju osjeća i njene tragične posljedice u svijetu koji čini njegov život su osnovna priča romana. Čitalac je svjedok raspadanja ljudske duše brzinom koja ostavlja bez daha, sa tragičnim posljedicama. Značenje naratorovog imena je, očito ironično, "svjetlo vjere".

Ne spoznajemo lako da je malodušnost tema romana. Derviševa razmišljanja, u prvom licu jednine, intelektualno su iskrena, psihološki revnosna i moralno refleksivna. Dubina njegove intelektualizacije i korjenitost njegove misli su blistavi. Problem se pojavljuje kad se čitalac suoči sa derviševim djelima i interakcijom s drugima (kako je postavlja autor, Selimović). Ta interakcija, puna samoobmane, odražava samo slabost samospoznaje i plitkost samorazumijevanja.

Bitno je pažljivo razmotriti ono što Cooper kaže: namjera romana je da bude svjedok onome što malodušnost jeste, te da tu vrstu bola prikaže kao indikativnu oznaku našeg vremena. Derviševa razmišljanja jesu bogata psihološkim i egzistencijalnim analizama, ali ih opterećuju tragični nesporazumi. Mada na horizontu derviševe samosvijesti stoji upečatljivost moralnih činova, njegovo ponašanje skreće ka šokantnim činovima zlonamjernosti. Selimović oslikava unutarnja razmišljanja čovjeka koji je stigao do vrha preloma ka pravedničkom djelovanju, a koji se nakon toga strmoglavo ruši daleko od takve mogućnosti. U derviševom razmišljanju je svaka rečenica fascinantna: u realizmu klinički precizna i objektivna, u ironiji uzvišena i lijepa.

Općepoznato tumačenje tog uspješnog i popularnog jugoslovenskog romana je da je u njemu opisana osmanska vladavina jasan odjek ugnjetavačke ideologije jugoslovenskog komunizma. Jugoslovenski čitalac identificira se sa psihološkim tonom i politički intrigama. Jugoslovenskom čitaocu su paralele jasne i itekako istinite.

Drugo tumačenje ukazuje na to da je osnovna priča romana zasnovana na biografiji samog Selimovića. To što osmanske vlasti hapse derviševog brata je, zapravo, priča o

Selimovićevom bratu, partizanu, kojeg su komunisti uhapsili nakon Drugog svjetskog rata. To što osmanske vlasti pogube derviševog brata paralelno je sa pričom Selimovićevog brata, kojeg su komunisti ubili. Trauma izazvana time što rođenog brata nije spasio od banalne i isprazne smrti je duboka krivica i naratora romana, a i samog autora.

Mada ovakvo čitanje opravdava nevjerovatnu intimu koju autor pokazuje prema svom glavnom liku, ono i Selimovićev unutarnji život previše poistovjećuje sa patosom derviša. Ma kako indikativno i validno bilo ovakvo psihološko tumačenje, oni, pak, prikriva daleko značajnije, moralno razumijevanje romana: Selimović o malodušnosti svog centralnog lika priča veličanstveno ili, da upotrijebim riječ iz srpskohrvatskog jezika, uz velikodušnost. Selimovićev zadatak je ne samo da bude svjedok, već i da prevaziđe malodušnost svog lika. Selimović mu nikad ne prigovara, nikad ne sudi o unutarnjem karakteru naratora. Selimović odolijeva neizrecivoj tuzi svog lika, uz saosjećanje koje nikad nije s visoka, a njegova ironija prikazuje tužno smanjenu ljudsku dušu.

Paradoksalno je to što derviševa samosvijest postaje suštinska, odnosno postaje vrhunac čak i kad se osipa. Selimović dušu derviša prikazuje zbog nje same, zbog njene vrijednosti i samo i isključivo zbog njene ljudske prirode, ma kako teško ugrožena ona bila. Time Selimović stoji rame uz rame sa Fjodorom Mihajlovičem Dostojevskim, koji je i jasan uzor njegovom stilu.

Derviš neumorno razmišlja, ali pitanje je: kakvom on to logikom razmišlja? Recimo, prva rečenica naracije: “Počinjem ovu svoju priču, nizašto, bez koristi za sebe i za druge, iz potrebe koje je jača od koristi i razuma”. Moramo se malo odmaći od ovakve intelektualizacije, kako to svakako i Selimović čini sa svakom rečenicom koju sklapa da bi stvorio lik derviša. Ima jedan problem u ovoj rečenici. Kako može priča početi nizašto? Priča mora početi za nešto, sa nekom svrhom. Ako priča počinje nizašto, ne bi bila priča. Moramo biti sumnjičavi prema zdravorazumskom tonu naratorovog glasa i prema sadržaju njegovog razmišljanja. Selimović insistira da tako postupimo. Da bismo shvatili ovaj roman, riječi derviševe moramo primati sa malo zadrške, kako to i sam Selimović čini, ma kako se derviševe riječi činile intelektualno iskrene, moralno autoritativne i egzistencijalno duboke. Mihail Bahtin, književni kritičar, ovakvu autorsku tehniku imenuje i karakterizira kao tehniku diskursa u dva glasa, a u tome je Selimovićevo majstorstvo grandiozno koliko i majstorstvo Dostojevskog.

Opet se vratimo rečenici: “Počinjem ovu svoju priču, nizašto, bez koristi za sebe i za druge, iz potrebe koje je jača od koristi i razuma”. Kakva je to potreba koja je jača od koristi i razuma? Ima li čovjek takvih potreba? Bogovi imaju potrebe jače od koristi i razuma. Volja bogova (koju vjernici prihvataju bez razumijevanja) služi potrebama koje se ne mogu iskazati u smislu koristi i razuma, bez obzira na cijelu ljudsku historiju prožetu pokušajima da se to učini. Isto tako i životinje imaju potrebe jače od koristi i razuma. Životinje imaju instinkte. Instinkti se ne mogu iskazati u smislu koristi i razuma, bez obzira na impresivne pokušaje nauke da to učini. Ali, potrebe ljudi su drugačije, razlikuju se i od volje bogova i od instinkta životinja. Potrebe čovjeka utemeljene su u koristi i razumu.

U tom smislu su nam korisne riječi Émilea Durkheima: “Kad se popuni praznina koju

život stvara u sopstvenim resursima, zadovoljna životinja više ništa ne traži. Njena sposobnost razmišljanja nije dovoljno razvijena da zamisli druge ciljeve, osim onih koji su duboko usađeni u njenu fizičku prirodu". Durkheimova izjava opisuje ono što važi za životinje, ali ne ono što važi za ljude. Za razliku od životinja, ljudi traže nešto više od pukog tjelesnog zadovoljenja. Ljudi zamišljaju druge ciljeve, osim onih koji su duboko usađeni u njihovu fizičku prirodu. Ljudi zamišljaju pravednost, ljepotu, mudrost, hrabrost i dobrotu. Moć razmišljanja je ono po čemu se ljudi razlikuju ne samo od životinja, već i od bogova. Bogovi već posjeduju pravednost, ljepotu, mudrost, hrabrost i dobrotu. Bogovima ne treba moć razmišljanja da bi izgradili odnos prema onome što već posjeduju.

Bitno je, zajedno sa Selimovićem, približiti se granicama derviševe logike, uprkos privlačnosti njegovog intelektualiziranja. Derviš traga za logikom koja odbacuje suštinsku prirodu onog što znači biti ljudsko biće. Derviš ne nastoji da transcendira, već da pobjegne od stanja čovjeka. Kad se radnja zasniva na potrebama jačim od koristi i razuma, takva radnja je ili čin dobroga ili čin okrutnog, ali nije čin ljudskog bića. Mi kroz Selimovićevu empatičnu prozu prisustvujemo derviševim radnjama i interakciji sa drugima, ali ne kao ljudskog bića. Derviš postupa kao duh ljudskog bića. I to je priroda njegove malodušnosti.

Od samog početka, derviš traga za uzaludnom i ispraznom ontologijom, kojom bi opravdao besmislenost svojih radnji. Šta čini moć razmišljanja? Koristi i razloge za ljudsko djelovanje prikuplja kao uvjerljive koristi i razloge. Čovjeku je sposobnost razmišljanja dovoljno razvijena da zamisli druge ciljeve, osim onih koji su duboko usađeni u njegovu fizičku prirodu. Takvo naslijeđe derviša muči i on svoj dar koristi na način kojim ga degradira.

Početak derviševog putovanja podsjeća nas na nešto što Trazimah traži od Sokrata u Platonovoj Državi: "I ne reci da je pravednost dužnost ili prednost ili dobit ili korist ili interes, jer meni takva besmislica ne treba; meni trebaju jasnoća i tačnost". Trazimah insistira da mu Sokrat jasno i tačno kaže šta je pravednost, a ne da se oslanja na neku nedefiniranu korist i neodređen razum. Kao i derviš, i Trazimah želi prikaz pravde koji je jači od koristi i razuma, nešto nepogrješivo, a Sokrat mu, na njegovo veliko nezadovoljstvo, ne daje ono što traži. Derviš ide istim putem koji Trazimah vidi kao moćniji od sokratovskog, a mi kao čitaoci pratimo tragediju tog izbora. Nije da derviš nema potreba, i to potreba zasnovanih na koristi i razumu. Radi se o tome da se derviš potpuno odvaja, i to često nasilno, od potreba koje definiraju to što on jeste kao pravo ljudsko biće. Ta drama jedna je od najznačajnijih ikad ispričanih u književnosti, a možda i nikad nije tako precizno ispričana kao što je to učinio Selimović.

Uvodna rečenica, "Počinjem ovu svoju priču, nizašto, bez koristi za sebe i za druge, iz potrebe koje je jača od koristi i razuma," identificira ontologiju koja pothranjuje derviševu malodušnost. Derviševa logika se u praksu uvodi u prvoj dramatskoj sceni romana, koju derviš ima sa Hasanovom sestrom. Derviš ima priliku da posjeti umirućeg čovjeka, oca osmanskog kadije koji je potpisao nalog za hapšenje njegovog brata. Deset je dana prošlo otkako su mu osmanske vlasti uhapsile brata. Drugi derviš (kojeg je porodica tražila) je spriječen i umjesto njega odlazi Ahmed Nurudin. Situacija je, kako i derviš priznaje, božji dar, izvrsna prilika da urgira za brata i pribavi oslobađanje.

Kad stigne do kuće, situacija se značajno popravlja. Derviš se susreće ne sa bolesnikom, već sa Hasanovom prelijepom sestrom, kadijinom ženom i snahom bolesnikovom. Ona od derviša nešto odvažno zatraži. Traži da uvjeri njenog brata Hasana (a zna da je derviš s njim blizak) da se svojom voljom odrekne naslijeđa i time izbjegne poniženje da ga se otac javno odriče. Derviš je posmatra i analizira njenu motivaciju: “Ovakve znaju vrijednost svega što gube i dobijaju, i uvijek imaju svoje razloge, koji mogu biti čudni, ali su rijetko naivni”. Hasanova sestra je sigurna u svoje potrebe i, za razliku od derviša, jasno prepoznaje njihove koristi i razumnost.

Zahtjev Hasanove sestre stvara dervišu mogućnost recipročnog zahtjeva, koji bi mu kao bratu zadovoljio potrebu. Derviš je u poziciji da od Hasanove sestre traži da urgira u bratovo ime. Postupak Hasanove sestre implicitno od derviša traži da njoj postavi recipročan zahtjev, da ona svog muža, kadiju, ubijedi da oslobodi derviševog brata. Ovakva tajna razmjena bila bi razumna; time bi se sve utanačilo, a derviš pretpostavlja da bi sve išlo u korist moći te prelijepe žene: “Jedna njegova stidna noć, i jedan tvoj odlučniji zahtjev mogli bi da izmijene sudbinu moga brata”.

Mada ne iskoristi priliku koji mu je sudbina tako velikodušno ukazala, derviš uviđa njen značaj. Umjesto toga, derviš smišlja opskuran razlog da ne učini ništa i sa nejasnim osjećajem dužnosti opravdava svoju pasivnost i to što pušta da prilika promakne. Dozvoljava plitkim strepnjama da pobiju moralni imperativ, odnosno potrebu da spasi bratov život, ne samo zbog brata, već i zbog oca, koji mu je došao u posjetu u tom teškom trenutku. Sad na djelu vidimo logiku prve rečenice: derviš nastoji da slijedi potrebu jaču od koristi i razuma. Derviš postupa neovisno od koristi i razuma. Vanjskom je posmatraču, pak, takvo postupanje nerazumljivo, a samom dervišu besmisleno. Ali, sam Selimović nikad ne sudi o njegovom karakteru; njegov je cilj samo da prikaže derviševu malodušnost i njene tragične posljedice po jedan ljudski život.

Mi kao čitaoci shvatamo da ovakva razmjena sluga između derviša i Hasanove sestre ne bi bila tako teška. Sam derviš zamišlja Hasanovu spremnost da svojom voljom učestvuje. Dok sluša kadijinu ženu, derviš u sebi kaže: “Osim toga, znao sam, potpuno sam bio siguran, treba samo da odem Hasanu i da mu kažem: odreci se, zbog moga brata, odrekao bi se, odmah”. Hasan je velika duša, uzoran prijatelj, čiji su karakter i šarm neprevaziđeni. Hasan bi nesebično pristao na dervišev zahtjev, da bi se isposlovalo oslobađanje derviševog brata. Dosta kasnije u romanu, Hasan i sam to kaže. Takva je veličanstvenost, velikodušnost Hasanove duše, u kontrastu sa uskogrudnošću, sa malodušnošću derviševe. Hasan je derviševa duhovna suprotnost. Hasanova duša je velika koliko je derviševa mala. Ironija strukturira Selimovićevu naraciju u derviševom pripovijedanju u prvom licu jednine, a mi moramo da vjerujemo da se Selimović najviše identificira sa Hasanom, a ne sa dervišem.

Ova uvodna dramatska scena je prva od mnogih koje slijede, koje pripovijedaju o maloj duši u derviševoj komunikaciji s drugima, o bolesti duše koja nije da se razvija, već svoju patologiju iznova ponavlja, kako derviš tužno prepričava svoj život. Ono što se gradi kroz roman su jasnoća i oštrina kojima Selimović prikazuje derviševu sitnu dušu. Prva scena sa Hasanovom sestrom je osnovni obrazac za tragediju budućih događaja u derviševom životu, kao i njegovih sjećanja. Selimović od nas traži da budemo svjedoci bolesti derviševe duše i zdravorazumnosti njegovih razmišljanja. Selimović nas

provocira tako što nijemo igra refleksivnu ulogu Sokrata u platonskom dijalogu.

Da pogledamo sad uporedivo razmišljanje u Zapisima iz podzemlja F. M. Dostojevskog, paralelno Selimovićevom tekstu. U tom čuvenom romanu, čovjek iz podzemlja pita:

> Zar ne postoji nešto što je skoro svakom čovjeku draže od najveće koristi, ili (da ne prkosimo logici), zar ne postoji najkorisnija prednost… važnija i korisnija od svih drugih prednosti, za koju je čovjek, ako treba, spreman da ide protiv svih zakona, protiv razuma, časti, mira, napretka – ukratko, protiv svih dobrih i korisnih stvari – samo da bi ostvario tu najvažniju, tu najveću korist od svih, koja mu je dragocjenija od bilo čega drugoga?

Kao i derviš, i čovjek iz podzemlja će da postupa po potrebi jačoj od koristi i razuma. Čovjek iz podzemlja traži korist koja je veća od same koristi, koja može biti samo volja bogova ili instinkt životinje. Dok čovjek iz podzemlja F. M. Dostojevskog i Selimovićev derviš djeluju kao primjeri moći ljudskog razmišljanja, obojica odbacuju temelj na kojem ne samo djela, već i potreba za ljudskim razmišljanjem, imaju smisla. Korisno je razmotriti scene silovanja i dramski vrhunac oba romana, Zapisa iz podzemlja i Derviša i smrti. Čovjek iz podzemlja i derviš siluju žene koje ih počnu voljeti upravo u trenutku kad načas primijete da su zaista voljeni. Bez razuma, bez razmišljanja, bez koristi, bez prednosti, nasilno postupe prema ženama čiju su iskrenu ljubav mogli dobiti i čiju su ljubav mogli vratiti, da im duše nisu postale tako sitne. Dramski vrhunac oba romana je šokantan, obeshrabrujući, ali i potpuno očekivan, ako smo čitali i želje autorâ da se izmaknemo od praznina u koje su njihovi likovi upali.

Derviš i smrti završava se u cik zore, Ahmedovim samoubistvom. “Pijetlovi su nemilosrdni, već dižu uzbunu”, skoro je posljednja rečenica na posljednjoj strani. Ali, derviš ne može da ispriča o svom samoubistvu. Samo je tišina svjedok tom činu. Dervišev posljednji čin izvan je pisanog diskursa, ali se podrazumijeva. Njemu se svjedoči. Hasan, uzorni prijatelj kojeg je derviš bezočno izdao, ulazi u derviševu sobu, pronađe ga mrtvog i bilježi u njegovom rukopisu posljednje riječi: “Nisam znao da je bio toliko nesrećan. Mir njegovoj namučenoj duši!” Ova dva retka su zadnja radnja u romanu. Ironično je to što smo mi, za razliku od Hasana, uvidjeli koliko je derviš nesrećan i zašto mu je duša toliko izmučena. Četiri stotine i pedeset stranica prije toga su jedna oproštajna poruka samoubice, pokušaj da se opravda taj čin koji je neoprostiv, poruka koju derviš grozničavo ispisuje u toku jedne duge, samotne noći.

Prevod: Amira Sadiković – © 2010 Amira Sadiković

The preceding text is copyright of the author and/or translator and is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0 Unported License.